

УДК 349

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.1-2-4.3>

Закаль О. О.,

аспірантка кафедри аграрного, земельного та екологічного права
імені В. З. Янчука
Національного університету біоресурсів та природокористування України
ORCID: 0000-0003-4231-1299

ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ТА ПРИДАТНЕ ДОВКІЛЛЯ: СУТНІСТЬ ТА СУДОВИЙ ЗАХИСТ

THE RIGHT TO THE SAFE AND SUITABLE ENVIRONMENT: SUBSTANCE AND LEGAL PROTECTION

Автор звертається до проблеми реалізації права на безпечне та придатне довкілля, проводить аналіз змісту цього права та проблем його судового захисту. У статті досліджуються характерні ознаки права на безпечне та придатне довкілля, його місце у системі екологічних прав людини та зв'язок із іншими екологічними правами.

У статті автор звертає увагу на категорії «безпечність», «придатність» і «сприятливість» довкілля. Зміст права на безпечне та придатне довкілля пропонується розкривати через його елементи: право на власні дії, право на чужі дії, право на захист.

Ззначається, що реалізація права на безпечне та придатне довкілля неможлива без гарантій його судового захисту. При цьому автор звертається до питання про те, коли право на безпечне та придатне довкілля вважається порушеним, а також до питання про суб'єктів, які можуть ініціювати судовий захист.

Автор зазначає, що універсальним способом захисту порушеного права на безпечне та придатне довкілля є відшкодування шкоди (збитків). На основі аналізу судових справ окреслюються окремі проблеми відшкодування шкоди (збитків) залежно від фактичних обставин справи. Розглядається питання стягнення компенсації моральної шкоди, завданої порушенням права на безпечне та придатне довкілля, і пропонується вдосконалення законодавства у зазначеній категорії спорів в частині процедури доказування.

Акцентовується увага на реалізації у судовій практиці положень Орхуської конвенції, які стосуються права природоохоронних організацій, а також окремих громадян на звернення із позовами щодо захисту права на безпечне та придатне довкілля.

Ключові слова: екологічні права, екологічні відносини, право на безпечне та придатне довкілля, судовий захист права на безпечне та придатне довкілля, природоохоронні організації.

The author addresses to the problem of realizing the right to a safe and suitable environment, analyzes the content of this right and the problems of its legal protection. The article is developed the main features of the right to a safe and suitable environment, its place in the system of human environmental rights and the connection with other environmental rights.

The author pays attention to the categories of "safety", "suitability" and "favorability" of the environment in the article. The content of the right to a safe and suitable environment is proposed to be revealed through its elements: the right to one's own actions, the right to the actions of others, the right to protection.

It is noted that the realization of the right to a safe and suitable environment is impossible without guarantees of its legal protection. At the same time, the author addresses the question of when the right to a safe and suitable environment is considered violated, as well as the question of entities that can initiate legal protection.

The author notes that the universal way of protecting the violated right to a safe and suitable environment is compensation for the damages. Based on the analysis of court cases, separate problems of compensation for damage (damages) are outlined depending on the actual circumstances of the case. The issue of compensation for moral damage caused by the violation of the right to a safe and suitable environment is considered, and the improvement of the legislation in the specified category of disputes in terms of the evidentiary procedure is proposed.

The attention is focused on the implementation in judicial practice of the provisions of the Aarhus Convention, which concern the right of environmental protection organizations, as well as individual citizens to file lawsuits for the protection of the right to a safe and suitable environment.

Key words: environmental rights, environmental relations, the right to a safe and suitable environment, judicial protection of the right to a safe and suitable environment, environmental protection organizations.

Постановка проблеми. Питання реалізації права на безпечне та придатне довкілля є актуальним у будь-який час розвитку суспільства. Особливої актуальності це питання набуває під час інтенсивного розвитку технологій у XXI столітті. Існування у державі ефективних та дієвих механізмів, спрямованих на забезпечення реалізації права на безпечне та придатне довкілля, свідчить про соціальну спрямованість держави.

Стан наукового дослідження проблеми. Проблеми права на безпечне та придатне довкілля були предметом дослідження таких учених, як: В. Костицький [6; 7], А. Гетьман [7], Г. Анісімова [8], В. Андрейцев [9], Ю. Шемшученко [10], В. Бредіхіна [12]. Однак питання реалізації цього права в аспекті судового захисту, суб'єктів, які можуть звертатися із позовом в еколого-правовій літературі залишилось не досить вивченим.

Мета статті – дослідити зміст права на безпечне та придатне довкілля, виокремити його елементи, розглянути проблеми судового захисту цього права на прикладі конкретних справ, а також суб'єктів, які можуть ініціювати судовий захист.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України закріплено, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50). Це конституційне положення знайшло подальший розвиток у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інших нормативно-правових актах, що містять еколого-правові норми. Аналіз екологічного законодавства свідчить, що у ньому відсутнє офіційне визначення екологічних прав. Разом із тим, у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплено перелік екологічних прав громадянина України, на перше місце в якому поставлено право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище. Також це право закріплено у ст. 293 ЦК України як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи, згідно з якою фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення.

Враховуючи, що право на безпечне та придатне довкілля є різновидом екологічних прав людини, йому притаманні ознаки останніх. Аналізуючи екологічні права людини, у тому числі й право на безпечне та придатне довкілля, вчені зазначають, що:

- дане право притаманне людині з моменту її народження, незалежно від розсуду державних органів, це фактично право кожного громадянина вимагати дотримання еколого-правових приписів, якому відповідає обов'язок кожного і держави по його забезпеченню [11, с. 62];

- суб'єктивне екологічне право громадян являє собою правову форму реалізації їх екологічних інтересів, основою виникнення і задоволення яких є їх екологічні потреби; поза цими інтересами не може бути суб'єктивного права. Екологічний інтерес розглядається як існуюче ставлення громадян до певних екологічних об'єктів. Право на безпечне навколишнє середовище – одне з основних, найважливіших і невід'ємних прав громадян, оскільки воно належить їм у силу природного життя. Це право кожного мешкати у безпечному навколишньому природному середовищі, а у разі порушення цього права – домагатися захисту в установленому законом порядку [8, с. 7-8, 15];

- право людини на чисте і сприятливе для життя довкілля в конституціях сучасних держав розглядається як правова підстава юридичного закріплення екологічної функції держави, якій кореспондують екологічні права й обов'язки. Збереження довкілля для нинішнього і майбутніх поколінь у сучасній теорії права й конституційній практиці вважається спільним обов'язком держави, громадянського суспільства й кожної окремої людини. Такий підхід можна розглядати як міжнародно-правовий екологічний імператив, сприйнятий майже всіма державами світу [7, с. 78];

- поняття екологічних прав громадян представляє собою сукупність юридичних можливостей і засобів, спрямованих на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища й забезпечення екологічної безпеки [9, с. 7];

- право громадян на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище є одним з основних конституційних екологічних прав людини, яке називають правом на екологічну безпеку. Щоб таке середовище було безпечним для людини, воно має відповідати юридично встановленим критеріям (системі екологічних, санітарно-протиепідемічних та інших норм, нормативів, вимог, правил, заборон тощо). Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля – одне з фундаментальних та всеохоплюючих прав людини і громадянина, інші екологічні права, передбачені законодавством, по суті, виступають засобами реалізації права на безпечне навколишнє середовище [10, с. 43-44].

Аналізуючи зазначені ознаки, характерні праву на безпечне та придатне довкілля, можемо зробити висновок, про те, що вчені по-різному тлумачать зміст цього права. Разом із тим, вчені єдині у розумінні цього права як базового, фундаментального, природного, тоді як інші екологічні права виступають засобом реалізації цього права. При цьому порушення тих чи інших екологічних прав (наприклад, здійснення діяльності, що призводить до забруднення води, повітря) безумовно призводить і до порушення основного права – права на безпечне та придатне довкілля. Розуміння права на безпечне

та придатне довкілля як базового, фундаментального, природного дозволяє зробити висновок, що це право відноситься до четвертого покоління прав людини і є одним із видів кліматичних прав людини.

Зауважимо, що безпечність і придатність довкілля не є тотожними поняттями. Безпечність традиційно розуміють як стан, у якому відсутня небезпека. У контексті довкілля – це стан, який характеризується відсутністю впливу сторонніх факторів (катастроф, у т. ч. техногенного характеру, діяльності людини, що шкодить довкіллю тощо), за яких навколишнє природне середовище функціонує у звичному для себе режимі. Натомість придатність довкілля, на наше переконання, має інший зміст, який проявляється у можливості довкілля задовольняти потреби людини (дихати чистим атмосферним повітрям, пити чисту питну воду тощо). У цьому контексті вчені говорять про сприятливість навколишнього середовища.

Як слушно зазначає В. В. Костицький, саме поняття сприятливого навколишнього середовища служить орієнтиром для правового регулювання природокористування, критерієм оцінки правового характеру екологічних вимог, встановлених у законодавстві, і відповідної діяльності уповноважених органів державної влади. Сприятливість навколишнього природного середовища означає також здатність задовольняти естетичні та інші запити людини, зберігати видову різноманітність. Підтримання сприятливого стану довкілля з метою задоволення цих потреб і збереження потенціалу природи забезпечується і регулюванням режиму природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною, рекреаційних зон тощо. Навколишнє природне середовище є сприятливим, якщо його стан відповідає встановленим у законодавстві про охорону довкілля критеріям, стандартам і нормативам, які стосуються екологічної чистоти, екологічної стійкості, видової різноманітності і естетичного багатства [6, с. 78-80]. Зазначимо, що як категорія «придатності», так і категорія «сприятливості», мають оціночний характер і їхній зміст може варіюватися як залежно від об'єктивних (стану довкілля), так і від суб'єктивних факторів (потреб тієї чи іншої людини).

У праві на безпечне та придатне довкілля традиційно можемо виділити такі його елементи: 1) право на власні дії – можливість людини проживати у безпечному для життя і здоров'я довкіллі, здійснювати природокористування; 2) право на чужі дії – можливість людини «вимагати» вчинення відповідних дій від зобов'язаних суб'єктів; 3) право на захист – можливість людини використовувати механізми захисту порушеного права. Зрозуміло, що такий підхід не претендує на вичерпність у розумінні права на безпечне та придатне довкілля, оскільки вчені виділяють й інші складові цього права. Так, у доктрині зазначаються, що структура права на безпечне навколишнє природне середовище як суб'єктивного включає такі

основні елементи: 1) право проживання у навколишньому середовищі, безпечному для життя і здоров'я людини; 2) право на безпечне природокористування; 3) можливість здійснювати власні правомірні дії з реалізації та захисту права на безпечне довкілля; 4) право вимагати від усіх зобов'язаних осіб (у тому числі й від держави) виконання визначених дій, спрямованих на реалізацію цього права; 5) право на звернення у відповідні органи з метою захисту порушеного права; здійснення його захисту всіма правовими способами (у деяких випадках – самозахист) [12, с. 19-20]. Разом із тим, на наш погляд, ті чи інші складові права на безпечне та придатне довкілля можуть бути охоплені вказаними трьома правомочностями: на власні дії, на чужі дії, на захист.

Таким чином, право на безпечне та придатне довкілля можемо охарактеризувати як можливість людини проживати у безпечному для життя і здоров'я довкіллі, здійснювати природокористування, вимагати вчинення відповідних дій від зобов'язаних суб'єктів; а у випадку порушення цього права – використовувати механізми захисту.

На наше переконання, неможливо говорити про реалізацію права на безпечне та придатне довкілля без гарантій його судового захисту. У разі відсутності ефективного та дієвого судового захисту права на безпечне та придатне довкілля останнє залишається декларативним положенням, закріпленням у законодавстві. Тому доцільним є звернути увагу на реалізацію захисту цього права у судовій практиці. Суб'єктами, які можуть ініціювати судовий захист права на безпечне та придатне довкілля, є, зокрема, уповноважені органи державної влади, прокурор (у разі відсутності відповідного органу державної влади чи його бездіяльності), природоохоронні організації та власне громадяни.

Слід зауважити, що у процесуальному законодавстві правом на звернення із позовом наділена будь-яка особа, право якої порушено. Як зазначила Велика Палата Верховного Суду порушенням вважається такий стан суб'єктивного права, за якого воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право особи зменшилося або зникло як таке; порушення права пов'язано з позбавленням можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково [14]. На наш погляд, порушення права на безпечне та придатне довкілля має місце у ситуації, коли довкілля зазнає негативного впливу, що призводить до порушення вимог безпечності та придатності.

У цьому контексті варто зауважити, що у доктрині пропонується розглядати критерій права на екологічну безпеку, як такий, що складається з двох частин, а саме: (1) вимоги екологічної безпеки, закріплені у нормативно-правових актах, порушення яких має наслідком порушення права на екологічну безпеку; (2) правило, яке дозволяє позивачеві вимагати

усунути негативний вплив, який не порушує закріплену у нормативно-правових актах вимогу екологічної безпеки, якщо такий вплив є невинуватим [13, с. 112]. Останнє правило тісно пов'язане із необхідністю забезпечення справедливого балансу між інтересами різних суб'єктів, які формально не порушують імперативних норм.

Універсальним способом захисту порушеного права на безпечне та придатне довкілля є відшкодування шкоди. Так, у справі № 912/823/18 Верховним Судом вирішувалося питання про відшкодування шкоди, завданої довкіллю внаслідок забруднення атмосферного повітря. Відповідач посилався на те, що внаслідок скасування припису про усунення порушення відсутні підстави для покладання на нього відповідальності у вигляді відшкодування шкоди. Разом із тим, суд зазначив, що скасування вказаного припису не скасовує встановленого факту правопорушення у сфері природоохоронного законодавства і не дає права відповідачу здійснювати викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, оскільки такі викиди можуть здійснюватися лише після отримання відповідного дозволу. Природоохоронне законодавство не ставить у залежність від скасування/нескасування та/або дійсності/недійсності припису про усунення виявлених порушень, винесеного на підставі акта перевірки дотримання вимог природоохоронного законодавства, можливість стягнення шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, та відповідно задоволення такого позову [15]. Проаналізувавши зазначену справу, можемо зробити висновок про те, що обов'язок відшкодування шкоди, завданої довкіллю внаслідок забруднення атмосферного повітря, покладається на забруднювача незалежно від факту скасування припису про усунення порушення.

У справі № 910/23296/17, заперечуючи проти відшкодування шкоди, відповідач посилався на те, що мав дозвіл на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря на момент перевірки. Колегія суддів погодилася з висновком суду апеляційної інстанції про те, що наявність дозволу у відповідача на момент здійснення позивачем перевірки не виключає обов'язку правопорушника відшкодувати в повному обсязі завдану шкоду за здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел без дозволів на їх викиди. При цьому Верховний Суд нагадав, що відшкодування шкоди за порушення права на безпечне довкілля здійснюється незалежно від факту притягнення винних осіб до іншого виду відповідальності [16]. Аналіз вказаної справи свідчить про те, що наявність дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел на звільняє від обов'язку відшкодувати шкоду за період діяльності без дозволів на їх викиди.

Достатньо цікавою з точки зору забезпечення права на безпечне довкілля є справа № 908/581/19, в якій вирішувалося питання про відшкодування шкоди, завданої водокористуванням без спеціального дозволу. Колегія суддів визнала недоведеним наявність усіх складових цивільного правопорушення у діях відповідача. Суди встановили, що відповідач завчасно, у порядку, передбаченому законодавством, звертався до уповноважених органів для погодження документів, необхідних для отримання спеціального дозволу на користування надрами; затримка в оформленні спеціального дозволу на водокористування сталася не з вини відповідача, яка є обов'язковою умовою для покладання на останнього відповідальності у виді відшкодування збитків [17]. Із зазначеної ситуації можемо зробити висновок про те, що затримка в оформленні спеціального дозволу на водокористування, що сталася з вини уповноважених органів, виключає настання відповідальності у вигляді відшкодування збитків. При цьому враховується те, що водокористувача у порядку та строки, передбачені законодавством, звернувся за оформленням відповідного дозволу.

Проте аналізуючи вказане рішення суду касаційної інстанції виникає закономірне питання – хто повинен відшкодувати завдану шкоду? У даній справі, суди встановили, що затримка в оформленні спеціального дозволу на водокористування сталася не з вини відповідача, а у зв'язку зі зволіканням органу державної влади в його оформленні, що виключає вину відповідача. Як наслідок відсутні підстави для стягнення збитків, завданих саме державі. Разом із тим, на наше переконання, у наведеній ситуації відповідач не звільняється від відшкодування збитків, завданих громадянам внаслідок водокористування без спеціального дозволу (у разі їх заподіяння). Такий висновок базується на критерії права на екологічну безпеку, зазначеному вище, оскільки діяльність відповідача може й не порушувати вимоги нормативно-правових актів, проте спричиняти вплив на права та інтереси громадян, який є невинуватим.

У справі № 906/366/20 суд вирішував питання відповідальності постійного лісокористувача за незаконне вирубування дерев. В обґрунтування відсутності вини відповідач посилався на те, що незаконне вирубування дерев здійснено не ним, а нествореними особами. Верховний Суд зазначив, що організація і забезпечення охорони та захисту лісів, яка передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження та охорону лісів, зокрема, від незаконних рубок та інших пошкоджень, покладається на постійних лісокористувачів. Порушення вимог щодо ведення лісового господарства, встановлених у сфері охорони, захисту та використання лісів, є підставою для покладання на постійного лісокористувача цивільно-правової відповідальності.

При цьому не важливо, хто конкретно здійснював незаконне вирубування дерев на ділянках лісу, наданих у постійне користування, оскільки визначальним є факт порушення постійним лісокористувачем встановлених правил лісокористування, яким завдано державі збитки внаслідок незаконної рубки дерев третіми особами на підконтрольній постійному лісокористувачу ділянці лісу [18].

Із вказаної справи випливає висновок, що постійні лісокористувачі відповідальні за самовільну вирубку лісів незалежно від того, хто конкретно здійснював незаконне вирубування дерев. При цьому необхідно зазначити, що у випадку встановлення осіб, які безпосередньо здійснили незаконне вирубування дерев, факт притягнення до відповідальності постійного лісокористувача не звільняє таких осіб від відповідальності. Тобто має місце розмежування відповідальності постійного лісокористувача та особи, яка здійснила незаконне вирубування дерев. Постійний лісокористувач несе відповідальність у зв'язку із незабезпеченням охорони та захисту лісів, тоді як безпосередній заподіювач шкоди повинен нести відповідальність за незаконне вирубування дерев. Про це також зазначається і в судовій практиці – обов'язок щодо забезпечення охорони лісових насаджень покладено саме на постійних лісокористувачів, які відповідають за невиконання або неналежне виконання таких обов'язків, у тому числі у разі незабезпечення охорони та захисту лісів від незаконних вирубок дерев. Отже, цивільно-правову відповідальність за порушення лісового законодавства мають нести не лише особи, які безпосередньо здійснюють самовільну вирубку лісів (пошкодження дерев), а й постійні лісокористувачі, вина яких полягає у протиправній бездіяльності у вигляді невчинення дій щодо забезпечення охорони та збереження лісу від незаконних рубок на підвідомчих їм ділянках із земель лісового фонду, що має наслідком самовільну вирубку (пошкодження) лісових насаджень третіми (невстановленими) особами [19].

Достатньо актуальним є питання про право природоохоронних організацій на звернення із позовами в інтересах своїх членів або ж невизначеного кола осіб. Міжнародним документом, який закріпив зобов'язання держав у сфері доступу до правосуддя в екологічних справах, стала Орхуська конвенція, ратифікована Законом України № 832-XIV від 06 липня 1999 року [4, 5], тому її положення відповідно до ст. 9 Конституції України є нормами прямої дії. В Орхуській конвенції закріплено положення про те, що кожна зі сторін забезпечує представникам громадськості, коли вони відповідають передбаченим законодавством критеріям, якщо такі є, доступ до адміністративних або судових процедур для оскарження дій або бездіяльності приватних осіб і громадських органів, які порушують положення національного законодавства, що стосується

навколишнього середовища (ч. 3 ст. 9). Конвенція передбачає критерії, якими слід керуватися державам при визначенні суб'єктів звернення за судовим захистом, використовуючи поняття «громадськість» та «зацікавлена громадськість». «Громадськість» означає одну або більше фізичних чи юридичних осіб, їхнє об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою (ч. 4 ст. 2). «Зацікавлена громадськість» означає громадськість, на яку справляє або може справити вплив процес прийняття рішень з питань, що стосуються навколишнього середовища, або яка має зацікавленість в цьому процесі; для цілей даного визначення недержавні організації, які сприяють охороні навколишнього середовища та відповідають вимогам національного законодавства, вважаються такими, що мають зацікавленість (ч. 5 ст. 2).

При цьому відповідно до Орхуської конвенції представники громадськості мають право оспорювати порушення національного законодавства у сфері довкілля незалежно від того, належать такі порушення до прав на інформацію і на участь громадськості при прийнятті рішень, гарантованих Орхуською конвенцією, чи ні (згідно з Керівництвом із провадження Орхуської конвенції (ООН, 2000 рік), далі – Керівництво). Орхуська конвенція забезпечує доступ до правосуддя як на підставі власних пологень, так і в порядку забезпечення дотримання національного природоохоронного законодавства [20].

Велика Палата Верховного Суду, з урахуванням положень Орхуської конвенції та Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», зробила висновок, що громадська організація має право на представництво в суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства [20]. Тобто звертаючись із позовом громадська організація фактично діє у публічних інтересах (організації, її членів та інтересів інших осіб), при цьому слід враховувати положення статуту організації, якими визначено: мету створення і діяльності організації, а також представництво інтересів у справах, пов'язаних з порушенням екологічних прав форму діяльності такої організації.

Наприклад, у справі № 904/4470/19 [21] Громадське формування з охорони громадського порядку «Екологічний патруль» звернулося із позовом, в якому просило розірвати договір оренди земельної ділянки, посилаючись на те, що оспорюваним договором порушені права позивача на безпечне для життя і здоров'я довкілля та щодо сподівання на дотримання і забезпечення державними та іншими особами реалізації цього права. Позивач посилався на те, що орендар здійснив розорювання частини

переданої йому в оренду земельної ділянки природоохоронного призначення (прибережної захисної смуги, для сінокосіння). Верховний Суд погодився із висновком суду апеляційної інстанції про те, що Громадське формування з охорони громадського порядку «Екологічний патруль» є природоохоронною організацією, яка відповідно до положень Орхуської конвенції та Законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про громадські об'єднання», а також відповідно до свого статуту, має право на представництво в суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства. Водночас суд зазначив, що право позивача на охорону навколишнього природного середовища повинно бути адекватним і не може порушувати право іншої особи на мирне володіння майном. У справі не вбачається, що наслідки вчиненого відповідачем порушення не можуть бути усунуті іншим шляхом та способами. Задоволення позову позбавить відповідача права користуватися і тими землями, щодо яких відсутні порушення ним законодавства, і, як наслідок, призведе до недотримання критеріїв сумісності заходу втручання у право на мирне володіння майном, порушить справедливий баланс між інтересами суспільства, пов'язаними з цим втручанням, й інтересами особи, яка зазнає такого втручання відповідача, що є несумісним із гарантіями статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Проаналізувавши вказану вище справу, можемо зробити деякі висновки. По-перше, судова практика визнає право природоохоронних організацій на звернення із позовами, спрямованими на захист права на безпечне та придатне довкілля. При цьому інтерес, який породжує право на звернення до суду, полягає у представництві у суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів для захисту порушених екологічних прав людини і громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства. По-друге, у разі виникнення конкуренції прав, а саме – права на безпечне та придатне довкілля та права на мирне володіння майном, необхідно оцінювати, чи виправданим буде втручання у право на мирне володіння майном з метою захисту порушених екологічних прав людини. У разі існування способів захисту, які є менш обтяжливими для власника (користувача) і які забезпечать відновлення порушеного права, то перевагу необхідно надавати саме таким способам.

Фактично у справі № 904/4470/19 суд нагадав, що застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від виду та змісту правопідносин, які виникли між сторонами, від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені

судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам.

У справі № 487/6970/20 Громадська організація «Стоп Шлам» звернулася із позовом про компенсацію моральної шкоди своїм членам, обґрунтовуючи вимоги тим, що господарська діяльність, яка здійснюється ТОВ «Миколаївський глиноземний завод», порушує вимоги природоохоронного законодавства, зокрема, відповідач протиправно розміщує у власних шламосховищах відходи переробки іноземної сировини – червоні шлами, які є небезпечними відходами. Внаслідок підвищення швидкості вітру ці відходи пилять, порушуючи право кожного із членів Громадської організації «Стоп Шлам» на безпечні та належні умови для життя та безпечне довкілля. Суди відмовили у задоволенні позову із посиланням на те, що: (а) позивач не довів заподіяння відповідачем моральної шкоди членам ГО «Стоп Шлам»; (б) перевірки, проведені територіальними органами Державної екологічної інспекції та Державної служби надзвичайних ситуацій України, спростовують твердження позивача про порушення відповідачем вимог екологічного законодавства. При цьому суд зазначив, що для деліктних відносин є характерним застосування презумпції вини заподіювача шкоди і за умови встановлення конкретної особи, яка завдала шкоди, відбувається розподіл тягаря доказування: (а) позивач повинен довести наявність шкоди та причинний зв'язок; (б) відповідач доводить відсутність протиправності та вини [22].

Аналіз зазначеної справи свідчить, що стягнення компенсації моральної шкоди, завданої порушенням права на безпечне та придатне довкілля, є досить складним процесом з точки зору процедури доказування наявності такої шкоди. Ще більш обтяжливим для позивачів є доведення причинного зв'язку між шкодою та протиправними діями відповідача, що яскраво продемонстровано у справі № 2012/4613/2012. Суд зазначив, що при вирішенні питання про відшкодування моральної шкоди, спричиненої особі ушкодженням здоров'я внаслідок забруднення навколишнього природного середовища підприємством, судам необхідно встановити причинно-наслідковий зв'язок між захворюваннями та можливими викидами шкідливих речовин в атмосферне повітря. Оскільки будь-яких порушень у діях ПАТ «Харківський коксовий завод» і ПАТ «Термолайф», яке б призвело до забруднення навколишнього природного середовища, яке у подальшому могло спричинити шкоду здоров'ю позивача, не встановлено, а позивач не надала суду належних і допустимих доказів на підтвердження заподіяння шкоди її здоров'ю саме діяльністю відповідачів і про наявність причинно-наслідкового зв'язку між її захворюваннями та можливими викидами шкідливих речовин

в атмосферне повітря, суд апеляційної інстанції дійшов правильного висновку про відмову в задоволенні позову [23]. У зв'язку із цим, на наш погляд, доцільним є створення певних процесуальних механізмів, які б давали змогу ефективно захистити порушене право на безпечне та придатне довкілля (наприклад, перерозподіл тягаря доказування шляхом встановлення презумпції шкоди у ситуаціях, які становлять очевидну загрозу для життя і здоров'я громадян), особливо з урахуванням принципу екологічного права «забруднювач платить».

Показовою у цьому контексті є справа № 372/4412/15-ц за позовом громадян до власників нафтобази про компенсацію моральної шкоди, спричиненої внаслідок пожежі на нафтобазі. Суд зазначив, що пожежа на нафтобазі мала очевидну загрозу для життя і здоров'я позивачів та членів їх сімей, загрозу для природного довкілля та екологічної безпеки, призвела до порушення усталених способів особистого і сімейного життя, безпеки житла, до звуження можливостей використання продукції особистого підсобного господарства. Внаслідок зазначених аспектів позивачі пережили значні душевні хвилювання, що знайшло свій прояв у постійному стресі, страхах та тривогах. Оскільки власником нафтобази було порушено вимоги законодавства, не дотримано правил пожежної безпеки на момент будівництва та введення в експлуатацію об'єкта підвищеної небезпеки, тобто спричинено комплекс порушень, що безумовно свідчить про необхідність покладання на вказане товариство відповідальності з відшкодування моральної шкоди потерпілим особам. Крім того, очевидним є також причинно-наслідковий зв'язок між завданою внаслідок аварії шкодою та протиправними діями орендаря, в експлуатації якого на час виникнення пожежі перебувала нафтобаза, на якій виготовлялися, перероблювалися та зберігалися паливно-мастильні суміші у значних обсягах [24].

Необхідно також зазначити, що право природоохоронних організацій на звернення із позовами для захисту порушених екологічних прав людини та громадянина має певні обмеження. Зокрема, у разі визначення законодавством суб'єкта, який може звертатися із відповідним позовом для захисту права на безпечне та придатне довкілля, природоохоронні організації не можуть його підміняти. Про це йдеться у справі № 809/437/17 [25], в якій суд зазначив про те, що суб'єктом звернення до суду з позовом про застосування заходу реагування у виді анулювання документа дозвільного характеру може виступати відповідний дозвільний орган, при цьому даному зверненню має передувати встановлення фактів, які законом визначені як підстава для анулювання такого документу, зокрема подання недостовірної інформації, що є можливим лише за наслідками проведення відповідної перевірки. Тому посилення позивача (Міжнародної благодійної організації

«Екологія-Право-Людина») на те, що жодним нормативно-правовим актом не забороняється іншій особі, окрім дозвільного органу, права або інтереси якої порушено, самостійно звертатися до суду з позовом про анулювання такого дозволу, визнані безпідставними та необґрунтованими, оскільки приписами чинного законодавства визначено чітку процедуру та порядок дій дозвільного органу у разі надходження до нього відомостей про подання в заяві про видачу документа дозвільного характеру та документах, що додаються до неї, недостовірної інформації.

Аналізуючи вказану вище справу, варто погодитися із висновком суду про неможливість природоохоронних організацій ініціювати у судовому порядку питання про анулювання дозволу суб'єкта господарювання. Проте відкритим залишається питання про те, який спосіб захисту порушеного права на безпечне та придатне довкілля має бути застосований у разі недотримання суб'єктом господарювання вимог щодо отримання відповідного дозволу і бездіяльності уповноваженого органу державної влади. Використання адміністративно-правового механізму шляхом подачі уповноваженому органу скарги є досить сумнівним з точки зору його ефективності поновлення порушеного права. Так, у згаданій справі судами визнано бездіяльність управління екології та природних ресурсів протиправною щодо неналежного розгляду скарги Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» і при цьому встановлено, що Державна екологічна інспекція не проводила перевірок дотримання вимог природоохоронного законодавства у сфері охорони атмосферного повітря свиногокомплексу ТОВ «Даноша», інструментальні заміри викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел не проводилися. На переконання автора, відповідь на це питання має бути надана з урахуванням критерію права на екологічну безпеку, а саме – правила, яке дозволяє позивачеві вимагати усунути негативного впливу, який не порушує закріплену у нормативно-правових актах вимогу екологічної безпеки, якщо такий вплив є не виправданим. Звернення із позовом про відшкодування шкоди, на наш погляд, має бути ефективним способом захисту порушеного права на безпечне та придатне довкілля.

В окремих випадках судова практика визнає право окремих громадян на звернення із позовом, спрямованим на захист права на безпечне та придатне довкілля. Так, у справі № 539/369/19 фізична особа звернулася із позовом до ПАТ «Укртелеком» про захист тварин від жорстокого поводження, посилаючись на те, що працівники ПАТ «Укртелеком» своїми діями (закрили вентиляційні отвори на горіщі під час ремонту) порушили Закон України «Про тваринний світ» та допустили жорстоке поводження з тваринами, знищивши середовище існування, умови розмноження і шляхи міграції тварин.

Суди відмовили у задоволенні позову із посиланням на те, що позивачем не обґрунтовано та не доведено, яким саме чином використання ПАТ «Укртелеком» власної будівлі для надання телекомунікаційних послуг порушує її права і які саме її особисті немайнові або майнові права порушуються відповідачем. Разом із тим, суд касаційної інстанції зазначив, що фізична особа має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною (ч. 2 ст. 293 ЦК України). Кожен має право вимагати припинення такої діяльності. Діяльність фізичної та юридичної особи, яка завдає шкоди довкіллю, може бути припинена за рішенням суду. Позивач відповідно до положень Орхуської конвенції та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» має право на представництво у суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства. Верховний Суд погодився із доводами позивача про те, що, відмовляючи в позові у цій справі, суди застосували обмежене тлумачення чинного законодавства, частиною якого є Орхуська конвенція, проігнорувавши, що право на захист порушеного конституційного права на безпечне довкілля належить кожному та може реалізовуватися особисто будь-якою зацікавленою людиною [26].

Таким чином, зазначене рішення Верховного Суду підтверджує тезу про те, що фактично кожен має право на представництво у суді екологічних інтересів суспільства та окремих його членів з метою захисту порушених екологічних прав людини та громадянина або з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства.

Необхідно зазначити, що поряд із національними інститутами судового захисту право на безпечне та придатне довкілля було неодноразово предметом розгляду Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, проти України ЄСПЛ розглянув три справи: «Дубецька та інші проти України» (заява № 30499/03, від 10 лютого 2011 року), «Гримковська проти України» (заява № 38182/03, від 21 лютого 2011 року) та «Дземюк проти України» (заява № 42488/02, від 04 вересня 2014 року). Практика Європейського суду з прав людини у справа проти України, а також інших держав буде предметом розгляду у рамках подальшого дослідження питання про захист права на безпечне та придатне довкілля.

Висновки.

1. Право на безпечне та придатне довкілля є базовим, фундаментальним, природним екологічним правом, тоді як інші екологічні права виступають засобом реалізації цього права. Порушення тих чи інших екологічних прав (наприклад, здійснення діяльності, що призводить до забруднення води, повітря) безумовно призводить і до порушення

основного права – права на безпечне та придатне довкілля. Розуміння права на безпечне та придатне довкілля як базового, фундаментального, природного дозволяє зробити висновок, що це право відноситься до четвертого покоління прав людини і є одним із видів кліматичних прав людини.

2. «Безпечність» і «придатність» довкілля не є тотожними поняттями. Безпечність довкілля – це стан, який характеризується відсутністю впливу сторонніх факторів (катастроф, у т. ч. техногенного характеру, діяльності людини, що шкодить довкіллю тощо), за яких навколишнє природне середовище функціонує у звичному для себе режимі. Придатність довкілля проявляється у можливості довкілля задовольняти потреби людини (дихати чистим атмосферним повітрям, пити чисту питну воду тощо). У цьому контексті вчені використовують категорію сприятливості навколишнього середовища. Категорії «придатності» та «сприятливості» мають оціночний характер і їхній зміст може варіюватися як залежно від об'єктивних (стану довкілля), так і від суб'єктивних факторів (потреб тієї чи іншої людини).

3. Право на безпечне та придатне довкілля – можливість людини проживати у безпечному для життя і здоров'я довкіллі, здійснювати природокористування, вимагати вчинення відповідних дій від зобов'язаних суб'єктів; а у випадку порушення цього права – використовувати механізми захисту. Суб'єктами, які можуть ініціювати судовий захист права на безпечне та придатне довкілля, є: уповноважені органи державної влади, прокурор (у разі відсутності відповідного органу державної влади чи його бездіяльності), природоохоронні організації та громадяни. Найбільш ефективним є судовий захист права на безпечне та придатне довкілля, а «універсальним» способом захисту порушеного права є відшкодування шкоди.

4. Реалізація положень Орхуської конвенції дозволила звертатися із позовами про захист права на безпечне та придатне довкілля природоохоронним організаціям, а також окремим громадянам. Орхуська конвенція передбачає критерії, якими слід керуватися державам при визначенні суб'єктів звернення за судовим захистом – «громадськість» та «зацікавлена громадськість».

5. Стягнення компенсації моральної шкоди, завданої порушенням права на безпечне та придатне довкілля, є досить складним процесом з точки зору процедури доказування наявності такої шкоди, а також доведення причинного зв'язку між шкодою та протиправними діями відповідача. Тому доцільним є створення певних процесуальних механізмів, які б давали змогу ефективно захистити порушене право на безпечне та придатне довкілля (наприклад, перерозподіл тягаря доказування шляхом встановлення презумпції шкоди у ситуаціях, які становлять очевидну загрозу для життя і здоров'я громадян), особливо з урахуванням принципу екологічного права «забруднювач платить».

Список використаних джерел:

1. Конституція України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
3. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
4. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» № 832-XIV від 06 липня 1999 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14>.
5. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) від 25 червня 1998 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015.
6. Костицький В. В. Забезпечення права на сприятливе довкілля як основна функція екологічної держави / В. В. Костицький // *Екологічне право України*. 2016. № 1-2. с. 78-80.
7. Гетьман А. П., Костицький В. В. Екологічні права людини в національній міжнародній правовій доктрині / А. П. Гетьман, В. В. Костицький // *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. с. 68-80.
8. Анісімова Г. В. Здійснення громадянами екологічних прав: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06 / Г.В. Анісімова. Х., 1996. 22 с.
9. Андрейцев В. І. Екологічне право. Загальна частина : курс лекцій в схемах / В. І. Андрейцев. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
10. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.
11. Екологічне право України : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Х. : Право, 2009. 328.
12. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище / За ред. проф. М. В. Шульги: Монографія. Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. 168 с.
13. Третяк Т. О. Критерії права на екологічну безпеку // *Право і громадянське суспільство*. № 4. 2014. с. 102-115.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 02 лютого 2021 року у справі № 925/642/19 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439652>.
15. Постанова Верховного Суду від 17 березня 2020 року у справі № 912/823/18 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88304206>.
16. Постанова Верховного Суду від 18 березня 2019 року у справі № 910/23296/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80509881>.
17. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2020 року у справі № 908/581/19 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87838416>.
18. Постанова Верховного Суду від 24 лютого 2021 року у справі № 906/366/20 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95573460>.
19. Постанова Верховного Суду від 20 лютого 2020 року у справі № 920/1106/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87713199>.
20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78496401>.
21. Постанова Верховного Суду від 01 жовтня 2020 року у справі № 904/4470/19 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91973284>.
22. Постанова Верховного Суду від 25 травня 2022 року № 487/6970/20 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539336>.
23. Постанова Верховного Суду від 25 лютого 2019 року у справі № 2012/4613/2012 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80330456>.
24. Постанова Верховного Суду від 09 вересня 2020 року у справі № 372/4412/15-ц [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91466393>.
25. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2018 року у справі № 809/437/17 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77506899>.
26. Постанова Верховного Суду від 28 серпня 2019 року у справі № 539/369/19 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень України. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84091946>.